

RICHARD E. ERICSON

A posztszovjet gazdasági rendszer Oroszországban: ipari feudalizmus?

A 20. század végének orosz gazdaságát elemezve, a szerző „ipari feudalizmusnak” nevezi ezt a rendszert, amely alapjaiban tér el a világon megfigyelhető modern piaci rendszerektől. Az eddigi átalakítások lerombolták a szovjet parancsgazdaságot, s a kialakuló intézményi vákuumban a komplex piaci közvetítés helyét a személyes kapcsolatokon alapuló hálózatok foglalják el. Ericson párhuzamot von az európai modern piacgazdaságot megelőző feudalizmus és az orosz átalakulást jellemző „ipari feudalizmus” között.

A 20. század végének orosz gazdasági rendszere bonyolult, már-már megfoghatatlan tárgya a kutatásnak. Oroszország minden ízében gyötrő átalakuláson megy keresztül egy évtizede, amely a gorbacsovi *peresztrojka* radikális „reformjával” kezdődött, és a jelicini „piaci átalakítási folyamat” különféle szakaszaival folytatódott. Bár néhányan azt állítják, hogy Oroszországnak – ugyan tökéletlen, de – „piacgazdasági” rendszere van,¹ e folyamatnak még nincs vége. Erről tanúskodnak a 1998-as év egymásra torló pénzügyi, politikai és gazdasági válságai. Nyilvánvaló, hogy az eddigi átalakítások lerombolták a szovjet „parancsgazdaságot”, de számomra az is nyilvánvalónak tűnik, hogy nem hoztak létre koherens piaci gazdasági rendszert. A kialakuló rendszer semmilyen értelemben sem tekinthető modern piacgazdaságnak, ugyanakkor nem folytatása modernkori vetélytársának, a bürokratikus irányított szovjet típusú gazdaságnak sem. Valójában számos szerkezeti és működési jellemzője utal arra, hogy egy korábbi, iparosodás előtti korszak gazdasági rendszerét, a középkori feudalizmust teremti újjá.²

Minden gazdasági rendszer szerves része egy politikai és társadalomtörténeti keretnek, s ez a „rendszer” minden megnyilvánulásának bizonyos egyediséget kölcsönöz. Az analitikus vizsgálat azonban képes arra, hogy feltárjon egy sor kulcsfontosságú tulajdonságot, amely a rendszer minden (vagy majdnem minden) megnyilvánulásában jelen van. Ez igaz a modern piacgazdaságokra, kezdve az angolszász modellel, a kelet-ázsiai kapitalizmuson keresztül egészen az európai szociális piacgazdaságokig, és igaz a szovjet típusú parancsgazdaságokra is, amelyek a kapitalista piacgazdaság legfontosabb alternatíváját jelentették.³ A feudális rendszer fogalmának általános meghatározása és összeha-

¹ Az ilyen állítások egyik legkorábbi és legnevesebb forrása Aslund [1995] monográfiája. Árnyaltabb, de kevésbé rendszeres kifejtést ad Sutela [1998].

² Vlagyimir Slapentoh szociológus (Slapentoh [1996]) hasonló következtetéshez jutott a mai Oroszország politikai és társadalmi jellemzőit illetően.

³ Az „összehasonlító gazdasági rendszerek” elméletének áll középpontjában a rendszerek alapvető tulajdonságainak és rendszerek közti különbségeiknek a feltárása. Lásd Gregory–Stuart [1985] vagy Angresano [1996]. A szovjet típusú szocialista rendszerek alapvonásait mesterien elemzi Kornai [1993].

sonlító vizsgálatokban való felhasználása ugyanakkor szorosan kötődik a modernizáció előtti mezőgazdasághoz és ahhoz a társadalmi-politikai rendszerhez, amelyet egy ilyen technológia fenntarthat. A kapcsolat oly szoros, hogy a mezőgazdasági alapot időnként a feudális rendszer egyik lényegi jellemzőjének tekintik (Pryor [1980]).

A Szovjetunió nyilvánvalóan egészen más technológiát hagyott örökül Oroszországnak, egy erőteljesen, mondhatni *hiperiparosított* gazdaságot, amely egy-egy területen a világ technikai élvonalához tartozott.⁴ Az következőkben ennek ellenére azt szeretném kifejteni, hogy a technológia szerveződésének oroszországi módja mára egy olyan rendszerstruktúrát alakított ki, amely sokban a feudális rendszert idézi. Bár tökéletlenül, de újra létrejött a gazdaságszerveződés európai feudális módjának számos alapvető jellemzője. Ez látható mind a társadalmi és politikai szerkezet fő elemeiből, amelybe a gazdaság beleágyazódik, mind magának a gazdaságnak az alapvető intézményeiből és jellemzőiből, a szovjet birodalom összeomlása utáni működési módjából.

Azt szeretném megmutatni tehát, hogy egy hagyományos gazdasági rendszer új változatának kialakulását figyelhetjük meg, az „ipari feudalizmusét”. Ez a rendszer számos jellemzőjét tekintve a Szovjetunió politikai, társadalmi és gazdasági rendszerének nyomvonalán halad, ugyanakkor átalakuláson ment át a politikai irányítás széthullása és gazdasági tevékenység decentralizálása miatt, melyek jellemzőek a birodalom utáni feudális struktúrákra (*post-imperial feudal structure*). Az új rendszer a szovjet rendszer szerves válaszából született arra a transzmutációra, amely radikális reformintézkedésekkel kívánt egy modern piacgazdaságot kialakítani. Az ilyen reformok hiányosságai miatt azonban olyan alakulat – az új, ipari feudalizmus – jött létre, amely mint piacgazdaság inkoherens, ugyanakkor – a lokalizálódó hatalmi hierarchiák irányítási tevékenységének alárendelve – számos piacnak jelentős szerepet biztosít.

Egy feudális gazdaság jellemzői⁵

A feudalizmus jóval több volt, mint gazdasági tevékenységek szervezési módja. Átfogó struktúrába vonta az élet minden oldalát – a társadalmi, a politikai és a gazdasági egyaránt. Talán a katolikus egyház volt a központi intézménye – mint a szabályok és a legitimáció forrása, a törvényes érdekek általános érvényű koordinátora és a római birodalom összeomlását követő civilizáció hordozója. Az egyház érvényesítette a hierarchikus társadalmi rendet, az uralkodók legitimációját, valamint a csoportok és egyének közti kötelezettségeket. Értelmet és rendet adott a birodalom bukását és a római civilizáció lerombolását követő, mindent elárasztó erőszakkal és bizonytalansággal szemben. Ezért az egyház fontos politikai és társadalmi intézmény volt, de egyben gazdasági szervezet is, amely részt vett a jövedelmek és termékek termelésében, elosztásában és újraelosztásában. Ez megvilágítja a feudalizmus egy fontos jellegzetességét: azt, hogy – szemben a modernebb rendszerekkel – a gazdasági, társadalmi és politikai intézmények és szerepek nem különültek el élesen egymástól.

A feudalizmus egy másik lényeges meghatározó jellegzetessége a társadalom erősen hierarchikus struktúrája, a betöltendő szerep fontossága szerinti hierarchikus munkamegosztás. A struktúra a társadalom alapvető osztálytagozódására épült: létezett egy felső, katonáskodó osztály és egy eltartó (*supporting*), dolgozó osztály, amely elsősorban

⁴ A technológia általános színvonala ugyanakkor meglehetősen alacsony volt Európa, Észak-Amerika és Ázsia fejlett tőkés gazdaságaihoz képest. Lásd Amman-Cooper [1986].

⁵ Ebben a pontban az európai feudális gazdaság Pryor [1980], Anderson [1974] és Angresano [1996] 4. fejezet által adott leírását értelmezem.

a létfenntartást elsődlegesen biztosító mezőgazdaságban dolgozott.⁶ Lényegi fenntartó szerepe volt emellett a személyi hűségnek, a bizalmi és kölcsönösségi kötelékeknek, valamint a föld – az alapvető, munkán kívüli termelési tényező – feletti rendelkezésnek. A személyes hűség, amelyet kölcsönös kötelékekkel járó hűségeskü pecsételt meg, fenntartott egy hierarchikus láncot, amelyben a feletteseknek bírói (*juridical*) és gazdasági jogaik voltak, és biztosítaniuk kellett alárendeltjeik számára az igazságszolgáltatást, a védelmet és más közszolgáltatásokat. Így nem különült el a nemesség szerepének és jövedelmeinek közösségi és magánrésze, különösen nem a formális hierarchia csúcsán vagy ahhoz közel: a tulajdon és a hatalom szorosan összekapcsolódott. Jogokat és előjogokat szolgálatért adtak a feljebbvalók, a jövedelmek és a társadalmi előjogok szoros kapcsolatban álltak a hierarchiában elfoglalt szinttel. Gazdagság elsősorban a föld – a feudális mezőgazdaság elsődleges tőkejószága – és terménye feletti rendelkezés jogából és képességéből származott.

A feudális rendszerben a föld, akárcsak a munka, nem volt teljesen piacképes: a ténylezőpiacok alig léteztek. A munkaező röghöz kötött volt, és bizonyos értelemben elidegeníthetetlen joggal rendelkezett a földhasználatra. A munkarendet és munkaalkalmakat, valamint a földhasználatot a helyi földesúr határozta meg, és csere csak az ő engedélyével volt lehetséges. Ugyanakkor ő sem vonhatta vissza tetszése szerint a hagyományos jogokat és a földhasználatot. Ez egy további jellegzetességre mutat: a földhasználat és általában a tulajdonjogok „feltételes” természetére. A hagyományos jogok és előjogok a gyakorlatban számos „tulajdonost” jelentettek, akik képesek voltak megakadályozni a felhasználás módjának megváltoztatását. A föld „társadalmi tulajdonban” volt (Isten tulajdona), de a föld feletti rendelkezés joga az uralkodót és az egyházat illette meg, akik a tényleges irányítást a hűbéri birtokon keresztül a nemességnek adták át, cserébe az Istennek és a Királynak járó szolgálatért. A hűbéradományt (delegált) bírói, adóztatási és igazgatási hatalom egészítette ki, lehetővé téve a társadalmi kötelezettségek teljesítését.

A feudális rendszert ily módon a hatalom és a tényleges irányítás jelentős decentralizálása jellemezte. Ezt hívják a „szuverenitás felparcellálásának” (*Anderson [1974]*), mivel a szuverén állam funkciói „... szétmállottak a felülről lefelé történő delegálás során...”, átfedő és egymással ütköző felelősségi zónák alakultak ki, és nem volt végső döntési központ. Ez magában foglalta az igazságszolgáltatás helyhez kötöttségét (földesúri és városi bíróságok) és a horizontális kölcsönösségi kapcsolatokat, amelyeket szükség esetén erőszakkal kényszerítettek ki. Az, hogy a nemesség az erő törvényes alkalmazását kisajátította, az alsóbb rétegeket jogilag és gazdaságilag egyaránt függő helyzetbe hozta. Az „uralom felparcellálása” maga után vonta, hogy az *immunitást* kiterjesztették a nemességre, biztosítva jogaikat, bebetonozva a helyi, decentralizált hatalmat. Ily módon – a kliensek átfedő, egymással versenyző laza hálózataivá integrálódva – az államigazgatást (*polity*) a földbirtokos osztály dominálta, ami heveny problémákhoz vezetett a koordinációban, és így visszatérő és nyilvánvalóan anarchisztikus erőszakhoz, krízisekhez a közrendben.⁷

A jövedelem és a gazdagság elsődleges forrása a mezőgazdasági termelés volt. Az elsődleges termelési egység az uradalom (*manor/estate*), az alárendelt falvakkal, bár kezdetleges ipar és kereskedelem összpontosult a független, önkormányzattal rendelkező

⁶ A papság valamennyire kívül állt e felosztáson, mert gazdasági szerepe volt a társadalmi, politikai és gazdasági rendszer legitimálásában, és a „fő” és „alsó” papsággal saját magán belül is létrehozta a társadalom kettős tagozódását. Emellett létezett még a független kereskedők és kézművesek közbülső rétege is, amelynek tagjai saját védelemmel és kormányzattal (*self governing*) rendelkező városokban laktak, s akik az alapvető feudális struktúrán belül szolgáltatásokat nyújtottak és közvetítő szerepet tölthettek be. Lásd *Angresano [1996]* (4. fejezet), a feudális gazdaságról.

⁷ Ez a leírás *Verdery [1996]* 208. oldalán található.

(korporatív) városokban. Az uradalom, amelyet bérló irányított, nagyjából önellátó volt, és csak esetenként, primitív piacokon cserélt termékeket más termelőegységekkel. Működésével tartós többletre törekedett, amely elidegeníthető volt, és a társadalmi/politikai hierarchia magasabb szintjeit támogatták vele, gyakran a bérbeadáson (*tax farming*) keresztül. Ezt a járadékot/többletet döntően „természetben” vonták el, robotként vagy termékreszként, mivel a feudális gazdaság demonetizált volt, és túlnyomórészt pénz nélkül működött. Pénzt általában csak nagy vagyoni transzfereknél vagy/és városokbeli és -közi kereskedelemben használtak. Ahogyan a feudális gazdaság fejlődött, az alsóbb nemességtől a felsőbb nemességhez áramló többlet átadása egyre inkább pénzben történt, de azért gyakori volt a „természetbeli” megváltás is.

A feudális rendszer egyik további megkülönböztető sajátossága abból állt, hogy a „gazdasági” ösztönzők csak korlátozott szerepet játszottak a gazdasági tevékenységekben. A profit vagy a vagyon maximalizálása sokkal kevésbé volt fontos, mint a presztízs és a társadalmi kötelezettségek, bár a presztízs és a föld „tulajdonlása” – a gazdagság elsődleges forrása – erősen korrelált egymással. Ez látható az uradalmak megtakarítási szokásaiból. Jó időkben a vagyon felhalmozása helyett az uradalmak feltűnően költek, rossz időkben viszont drasztikusan csökkentették fogyasztásukat, hogy fenntartsák kapacitásaikat (Prior [1980] 62–63. o.) Ezt a viselkedést több tényező is erősítette: a feljebbvalók hajlottak arra, hogy a „felesleges” többlet elkobozzák, a korona hígította, körülnyírta a pénzt, és hiányoztak a megtakarítási eszközök és piacok. Valóban, a legtöbb piac kezdetleges és lokalizált volt, hiányzott az integráció, kivéve a luxuscikkek kereskedelmét, amelyre a városi kereskedők szakosodtak. Ahol léteztek piacok, szigorú céhszabályozásnak voltak alávetve, és a helyi protekcionizmus a külső versenytől is védte őket. Ahol kifejlődött a „pénzt hozó termékek” (fűszerek, angol gyapjú, textil, ón, ólom stb.) kereskedelme, ott a korona gyorsan szigorú szabályozást vezetett be, az önkényes többletelvonás a középkori hierarchia csúcsán is szokásban volt. A parasztság helyi piacai, amelyek a házi tevékenységeken alapultak, ugyanakkor viszonylag mentesek maradtak a beavatkozásoktól, és – ahogy az uradalmak és az egyház részvétele nőtt – lassacskán nőtt a fontosságuk és mélységük, ráadásul némi versenyt is támasztottak a szabályozott céhes piacoknak.

A feudális gazdaságot definiáló jellegzetességeket ezért a következőképpen összegezhajjuk:

- hagyományos/örökölt legitimáció, amely személyek feletti rendelkezést/hatalmat biztosít;
- többszörös, decentralizált hierarchikus információs és hatalmi struktúrák, beleértve az igazságszolgáltatást (a törvény értelmezését és végrehajtását) is;
- gyenge központ, erős helyi hatalmakkal, amelyek mindegyike korlátozott terület fölött rendelkezik;
- személyi hatalom és rendelkezés, amelynek csak a fölöttes hatalom ereje és bizonyos hagyományos korlátok szabnak határt;
- hagyományos koordinációs és irányítási minták, egymást átfedő hűségi és kötelezettségi hálókon keresztül;
- a piacok „marginálisak”, és ahol lehetséges, a helyi hatóságok szabályozzák és/vagy monopolizálják őket;
- szétszórta, hagyományok által korlátozott tulajdoni és szerződési jogok;
- a hatalom a legitimáción, az egyéni kapcsolatok erősségén, valamint a saját terület gazdasági többletének és munkaerőtöbbletének mozgósítási képességén alapul.

Úgy tűnik, ezeknek a jellemzőknek a többsége kialakul Oroszország posztszovjet gazdaságában – a mezőgazdasági alap nélkül, valamint az egyháznak és erkölcsi kódexének mérséklő befolyása nélkül.

Oroszország gazdasági rendszere

Változások és folyamatosság

A kialakuló oroszországi gazdasági rendszer számos lényeges szempontból élesen elüt a Szovjetuniótól.⁸ Talán a legfontosabb változás a központi bürokrácia és a neki alárendelt, a gazdaság irányítására szolgáló hierarchikus struktúrák csaknem maradéktalan lebontása. Ezt a folyamatot a gazdasági szervezetek és tevékenységek átfogó „államtalanítása”, a gazdasági hatalom és irányítás decentralizálása, az árak és a gazdasági szereplők tevékenységének liberalizálása, valamint a legtöbb gazdasági tevékenység és hatás kezdeti monetizálása kísérte. A szovjet intézményrendszer összeomlása során mind a gazdasági, mind a politikai tőke túlnyomó részét „elprivatizálták”, újraegyesítve a gyakorlati irányítás és a pénz jogát.⁹ Ennek hatására az új gazdasági egységek és tevékenységek láthatóan virágzásnak indultak – közülük ugyan sokan csak nevükben különböznek a szovjet elődtől –, a szovjet időszakból örökölt gazdasági egységek pedig folyamatosan csökkenő szintű tevékenységet mutatnak. Az új gazdasági egységek között van egy kicsi, de növekvő rész, a sikeresen átstrukturált vagy újonnan létrehozott üzleti tevékenységeknek az a halmaza, amelyben a gazdasági és műszaki szakemberek új középosztálya nőtt fel.¹⁰

Ezek a gyökeres változások megnyitották az utat az új pénzügyi intézmények, a tranzakciók közvetítése és az újonnan monetizált vagyon kezelése számára, és egyben szükségletet is teremtettek az előbbiekre. Mindezen változások ugyanakkor új hatalmi és szabályozási intézményeket igényeltek a lerombolt szovjet intézmények pótlására, továbbá a parancsgazdaságban nem létező funkciók ellátására. Új alkotmány készült tehát, erős elnöki rendszerrel, kétkamarás törvényhozással, egy nép által megválasztott alsóházzal (a dumával) és egy felsőházzal (a Föderációs Tanáccsal), amelynek tagjai a területi vezetők, valamint a nagyszámú kvázifüggetlen szabályozási és adminisztratív testület vezetői.¹¹ Emellett új törvényeket és rendeleteket hoztak, beleértve a büntető és polgári törvénykönyvet, amelyek jogi keretet biztosítanak egy decentralizáltabb, alapvetően magántulajdonban levő, magánszemélyek által működtetett és a remények szerint piaci alapú gazdaságnak.¹²

Ugyanakkor a „reformok” eme évtizede után sok minden maradt változatlanul vagy csak felületesen változott meg. A szovjet adminisztratív gazdasági struktúra számos alrendszere a helyén maradt, ha a szervezetet új nevet kapott is. Például a *Gazprom*, a *Roszhleb* és a *Roszkontrakt* csupán a hasonló feladatú minisztériumi szerveket helyettesíti, és a nagyobb bankok többsége a korábbi öt szovjet *Specbank* utódja vagy leányvállalata. Nagy iparvállalatok, például az *Uralmas*, a *Magnyitka*, a *Norilszk Nyikel*, a *Novolipecki Metallurgia* stb. mint mindent átfogó társadalmi-politikai és gazdasági struktúrák, a he-

⁸ A szovjet gazdasági rendszer természetéről és lényeges vonásairól alkotott nézeteim összefoglalását *Ericson* [1991]-ben találhatja meg az olvasó.

⁹ Ezekről a fejleményekről számos helyen beszámoltak, például: *Aslund* [1995], *Boycko–Shleifer–Vishny* [1995], *OECD* [1995], *Blasi–Kroumova–Kruse* [1997], *Slapentoh* [1996] a mindent átfogó – a közéletre és a kormányzati funkciókra is kiterjedő – „privatizálás” negatív hatásait hangsúlyozza.

¹⁰ Az új orosz polgárság elemzését lásd *Balzer* [1998].

¹¹ Az új szabályozási testületek között megemlíthjük az új kötvény- és részvényfelügyeletet, az ingatlanértékelési bizottságot, az állami monopóliumellenes bizottságot és a kisvállalkozások támogatásának és fejlesztésének bizottságát. Lásd *OECD* [1997], Annex IV, 200–223. o.

¹² Ezeket az intézményeket vázolja *Gregory–Stuart* [1997] és az *OECD* [1997] Oroszországról kiadott jelentése. Meg kell jegyeznünk, hogy az új föld- és adótörvények, amelyek lényeges szerepet játszhatnak a kormányzati és adminisztratív szervek hatalmának körülhatárolásában és korlátozásában, még nem emelkedtek törvényerőre, és jelenleg mélyreható politikai küzdelem tárgyai a végrehajtó és a törvényhozó ágazat, illetve a központ és a régiók között.

lyükön maradtak, uralva régiójukat. Továbbmenve, a regionális és helyi adminisztrációk magukhoz ragadták a központi szervek által feladott szabályozási és irányítási hatalmat, hogy fenntartsák az örökölt gazdasági tevékenységeket, „megvédjék” a helyi lakosságot, és különösen önmagukat, a gazdasági változásoktól. Így megőrződtek a hierarchikus szovjet rendszer alsószintű adminisztratív és gazdasági struktúrái, valamint az azokat irányító egyének hatalma és befolyása is. A régi politikai elitnek és a vállalati, szövetkezeti vezetőknek ily módon jórészt sikerült beásniuk magukat mind az „új”, mind a túlélő gazdasági és politikai szervezetekbe, ahol is aztán az 1989–1993 közti korai, „vad” korszakban megtollasodó új elit kis csoportja csatlakozott hozzájuk.¹³

A régi elittel együtt a régi típusú szovjet viselkedési és érintkezési minták is fennmaradtak. A túlélésért folytatott küzdelemben az iparvállalatok hagyományos partnereikre és a megszkott termékek – a szovjet időszakból örökölt kapcsolati hálón keresztül lebonyolított – kereskedelmére építenek. E kereskedelem jelentős része „puha” árukat forgalmaz, amelyeket kifelé, a szabadpiacon lehetetlen költsége feletti áron eladni, de a szóban forgó „szovjet” vállalatok elavult technológiáival felhasználhatók. Innen adódik, hogy az effajta kereskedelem növekvő mértékben termékcserre, pénz nélkül folyik, visszatérve a nagymértékben demonetizált szovjet kapcsolatokra.¹⁴ Szovjet viselkedési minták maradnak fenn az ipari elit paternalista, szabályozócentrikus, önző attitűdjében, a vállalati vezetőket a gazdasági érték (profit) teremtése helyett a presztízs, a hatalom és a társadalmi kötelezettségek motiválják.¹⁵ Fennmaradnak e minták a helyi és regionális kormányzatoknak az új, a régi rendet szükségképpen felforgató kezdeményezésekhez, valamint az „engedély nélküli” tevékenységekhez való viszonyában is. Az engedélyezési és a szabályozási megszorítások akadályozzák az új üzleti törekvéseket, hacsak nem az elit egy „bennfentese” kezdeményezi azokat. A létező kis- és középvállalatokra továbbra is úgy tekintenek, mint folyamatos „járadékforrásokra”: a járadékok egyedi szabályozásokkal, differenciált díjakkal és a helyi-regionális elit által találékonyan kirótt adókkal biztosíthatók.¹⁶ Végül érvényesül az a velejéig szovjet attitűd, amely szerint a kellően fontos embereknek „mindent szabad”, és ha nem vagy „fontos”, akkor bármilyen megtehető veled (oroszul ez a *bezpregyel*, a korlátlanág!).

Az orosz reformnak és a jelenlegi gazdasági helyzetnek számos más olyan vonása is van, amelyek lényegüket tekintve diszfunkcionálisak a normálisan működő piacgazdaság perspektíváját tekintve. Általában hiányoznak az egyöntetű, átlátható és kikényszeríthető jogi normák, valamint az azokat hatékonyan érvényesítő jogi intézmények. A megállapodások és betartatásuk ezért megkérdőjelezhető.¹⁷ Konkrétan, a tulajdonjogok gyakran rosszul definiáltak, számos érdekelt parttalan igényét tartalmaznak; nem érvényesek (érvényesíthetők), kikényszerítésük csak a magánszféra eszközeivel lehetséges.

Ez lényeges állami funkciók általános összeomlását tükrözi, például megszűnt a szoci-

¹³ Az olyan dicstelen „oligarchák” is idetartoznak, mint Berezovszkij, Potanyin és Guzinszkij, a hozzájuk kötődő új pénzügyi-média struktúrával együtt. Részletes felsorolások találhatóak a *Goldman* [1998] és a *Krystanovszkaja* [1997] művekben. Újabb kiegészítést tartalmaz ezekhez *Winestock-Bershidsky* [1999].

Az új elit akadémiái, bűnözői és pártkőrökből származik, és a *peresztrojka*val, a központi irányítás, majd az egész szovjet birodalom összeomlásával együtt járó káoszban termett – nem mindig törvényes – lehetőségek merész kihasználásával keletkezett. Ezek a lehetőségek főleg tőkekivonást, az irracionális árrendszert kihasználó arbitrázson keresztüli járadékvadászatot, valamint a gyengélkedő államtól kicsikart speciális előnyöket/engedélyeket jelentettek. Mindezt számos forrásból tudhatjuk: *Bunyin* [1994], *Aslund* [1995], *Kranz* [1997] és *Solnik* [1998].

¹⁴ Ez az alapja a „virtuális gazdaságnak”, amelyet az állami tárcaközi egyensúlyi bizottság jelentése ír le (*Karpov* [1997]), és amelyet *Gaddy-Ickes* [1998], [1999] is taglal. Ennek a helyzetnek egy korábbi elemzését lásd *IET* [1997].

¹⁵ Erre mutat rá: *Blasi és szerzőtársai* [1997], és kiviláglik *Linzi-Krueger* [1998], *Linzi* [1997], *Hendley* [1998], *Hendley és szerzőtársai* [1997], *Ickes és szerzőtársai* [1997] és *Ryterman-Weber* [1996] vállalati kutatásaiból is.

¹⁶ Lásd *Frye-Shleifer* [1997], *Shleifer* [1997] és *Aslund* [1997].

¹⁷ Ezt a megállapítást szemlélteti a *Sachs-Pistor* [1997] kötet cikkeinek a zöme.

ális szolgáltatások és a közjavak szabályozott kibocsátása, részben a „privatizálásuk” miatt. A rend biztosítása, a törvény és a szerződések betartatása, az általános közjavak szolgáltatása mára már az állam olyan képviselőinek döntéseitől függ, akik az állami funkciók és hatalom gyakorlásán keresztül elsősorban a saját érdekeiket követik. Így ezeket a feladatokat, ugyanúgy, ahogy a jogi normák, eljárások értelmezését és érvényesítését, a rendőrségi hatalom működtetését és az erő alkalmazását is, a hierarchia túlélő alcsoportjai és az időnként egységesen „maffiának” nevezett, új, „törvényen kívüli” alakzatok ragadták magukhoz.¹⁸ Ezzel együtt jár, hogy az adóztatást minden szinten szabályozási és többlétszerezési eszközként használják, nem pedig a közjavak finanszírozásának átlátható forrásaként. Továbbmenve, az erőforrásokat, a pénzeket nagyrészt az ipari, mezőgazdasági és helyi/regionális főnökök (középkori kifejezéssel élve: *főurak*) osztják és költik el, saját egyéni belátásuk szerint. Ezek a főnökök tipikusan olyan – az előbbieken már említett – viselkedési mintákat követnek, amelyek rombolóan hatnak a csere magántulajdonon alapuló „egyenlőségére”, ami pedig igen lényeges a piac megfelelő működéséhez. Végül azt láthatjuk, hogy mind a nagyvállalatok, mind a kormányzat a *nem fizetés* normáját követi: a pénz hatalom, a pénz szűkös, és csak akkor mondanak le róla, ha nincs más választási lehetőség. Csak a hatalom nélkülieknek kell mindig fizetniük, mivel csak ők szenvednek hiányt vagy büntethetők, ha nem fizetnek.

A rendszer meghatározó jellemzői

Egy gazdasági rendszert a következők definiálnak: a kulcsszereplők és a hozzájuk tartozó alapintézmények, döntési mechanizmusaik természete és alapjai, ideértve az ösztönzőket és viszonyukat a termelési eszközökhöz (a tulajdonhoz), valamint a koordináció és az egymásrahatás mechanizmusait is. Ezek határozzák meg, hogy a rendszertől milyen állapotok várhatók.

Politikai szereplők és intézmények a gazdaságban. Az orosz gazdasági rendszer elsődleges intézményei túlnyomórészt politikai intézmények, bár a társadalmi, a politikai és a gazdasági szerepek és funkciók a gyakorlatban nincsenek világosan elhatárolva/megkülönböztetve. Az emberek minden szinten hajlamosak a kormányzathoz folyamodni, hogy az az erőforrások elosztására tett befolyásával irányítsa, támogassa és segítse a gazdasági problémák megoldását. A másik oldalon, a kormányzat egyes szintjein lévők pedig hajlamosak arra, hogy az üzleti (ipari, kereskedelmi és pénzügyi) szervezetektől szerezzenek erőforrásokat hatalmuk és irányítási képességük fenntartására. Így a kormányzat és a fontos üzleti vállalkozások között, úgy tűnik, szimbiózis fejlődött ki, különösen regionális és helyi szinten. Az így kialakult kapcsolatok messze meghaladják azt, amit a törvény és a törvényes keretekhez igazodó piacok által közvetített viszonyoknak tekinthetnénk.¹⁹ Az összefonódást különösen megkönnyíti az a tény, hogy a korábbi szovjet struktúrából (a *nómenklatúrából*) számos alacsonyabb rangú hivatalnok lépett följebb, és most gazdaságsszabályozói szerepet lát el, miközben megőrizte régebbi kapcsolatait.

Ily módon politikai–ipari (mezőgazdasági)–kereskedelmi hálózatok jöttek létre, laza hierarchikus szerkezettel, a legfontosabb vezetőnek alárendelve, legyen az politikus vagy üzletember. A helyi és regionális kormányzatok egyre inkább részt vesznek saját régiójuk gazdaságának a „menedzselésében”, megvédve ezzel a vállalatokat a külső (és az új belső) versenytől, és közvetlenül támogatva őket, hogy képesek legyenek továbbra is

¹⁸ Erről a következő tanulmányokban olvashatunk: Verdery [1996], Slapentoh [1996] és a Sachs–Pistor [1997] kötet egyes cikkei.

¹⁹ Aslund [1998] szerint ez „egy tárgyalásos gazdaság, ahol a nagy és befolyásos vállalatok, gazdasági hatékonyságuktól függetlenül, számtalan privilégiummal rendelkeznek.” (319. o.)

értékes szociális szolgáltatásokat és munkát nyújtani a népességnek, valamint politikai előnyöket és támogatást biztosítani a régió politikai elitjének. Ez az ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi vállalatok „privatizálási” folyamatának befolyásolását is jelentette, különösen a föld és az egyéb ingatlanok használatát és privatizálását tekintve.²⁰ A helyi és regionális kormányzatok gazdagságának és hatalmának nagy részét az ingatlanok fölötti rendelkezés biztosítja.²¹

Továbbmenve, megfigyelhetjük a fizetési és bérhátralékok, a helyi pénzhelyettesítők (*vekszeli*) és adókompenzáció (*tax offset*) kreatív használatát és elfogadását annak érdekében, hogy fenntartsák a vállalatok és köz-/szociális szolgáltatások működésének a látszatát. A regionális és helyi kormányzatok növekvő számban veszik formálisan tulajdonukba a küszködő vállalatokat, támogatásban részesítve őket részvényeikért, és azért a látszatért cserébe, hogy „tettek valamit” az életszínvonal fennmaradásáért, politikai támogatottsághoz is jutnak.²² Sok régió vezetése – különösen az 1998. augusztusi pénzügyi válság kiborbanása nyomán – korlátozást és engedélyezési rendszert vezetett be a helyi/regionális politikai határokat átlépő áruforgalomra.²³ Számos régió ezenkívül saját hitel-, pénz- és külgazdasági politikát kezdeményez, beleértve a külföldi hitelek elnyerését, valamint a beruházási és termékcserre megállapodásokat az Oroszországi Föderáció más régióival.²⁴

A gazdasági döntéshozás ilyenfajta átpolitizálódásának egyik következménye, hogy komoly konfliktusok állandósulnak a gazdaságpolitikában, ami így sokkal szorosabban kötődik a politikai hatalom, sőt a túlélés ügyeihez, mint ahogy az normálisan működő piacgazdaságban lehetséges lenne.²⁵ Ezt látjuk a központi kormányzat törvényhozó és végrehajtó szervei, illetve a központi és regionális végrehajtó szervek közti folyamatos viszályokban, amelyek a makrogazdasági politikával és az intézményi-strukturális reformokkal/változásokkal kapcsolatosak. Az adópolitika, a bevétel elosztása, a költségvetési prioritások, sőt még a monetáris politika is alaposan csorbát szenvedett a különböző kormányzati szervek közti konfliktusokban. Emiatt egymásnak ellentmondó törvények, utasítások és adminisztratív szabályok tömege jelenik meg, továbbá számos – többnyire

²⁰ Csubajsz és az *állami privatizálási program* számára különösen nagy vereséget jelentett, hogy Jelcin elnök nyílt támogatásával – amelyet barátjának, politikai támogatójának és a polgármesteri székben utódjának, Jurij Luzskovnak nyújtott – Moszkva képes volt magához ragadni a városban zajló összes helyi, regionális és szövetségi privatizáció irányítását.

²¹ Ezt a pontot jól leírja *Shleifer* [1997].

²² Egyéb példák között Belgorod átvette a vasérckombinátot, Szverdlovszk tulajdonrészt szerzett az Alkar Alumíniumban, Krasnojarszk részvényeket vett a Krasnojarszki Kohászati Művekben, Kurszk részvényeket szerzett a Mihajlovszki Vasművekben, Moszkva részesedést kapott a helyi autógyárban, Tatársztán ugyanezt tette a Kamazzal és a Tatneft Oillal, Szamara az Avtovazzal (lásd *Izvesztija*, 1997. októberi számok). Legújabbban a *Moscow Times* megírta, hogy – más régiók mellett – Szentpétervár és Szverdlovszk meghatározó érdekeltséget szereznek vezető regionális bankjaikban, s ez utóbbi 25 százalékos részesedést kíván szerezni a Nyizsnyij Tagil Fémfművekben, cserében azért, hogy átutemezi a vállalat adó- és bérhátralékait (*RFE/RL Newslne*, 1998. november 4).

²³ 1998 decemberében Krasnojarszk és Kemerovo régiók csatlakoztak Tatársztánhoz, Altájhoz és Volgográdhoz, és új megszorításokat vezettek be az élelmiszer-kereskedelemben és a gabonaszállításokban (*Moscow Times*, 1998. december 12.). Korábbi esetekről számol be *Krajuhin-Zilber*: Regiony v borbe sz krizisom. *Izvesztija*, 1998. szeptember 12.

²⁴ Moszkva különösen aktív a külföldi beruházók becsalogatásában, továbbá az élelem és energia késztermékért való csereéjére irányuló egyezmények kidolgozásában más régiókkal. További élenjáró régiók: Velikij Novgorod, Szamara, az olyan „autonóm” köztársaságok, mint Tatársztán és Szakha (Jakutia), valamint az Ural és Nyugat-Szibéria iparosodott régiói. Amikor az augusztusi pénzügyi válság kitört, több mint féltucat régió eurókötvényeket bocsátott ki, és további négynek volt engedélye erre. A legelső és legnagyobb kölcsönfelvevők közt van Tatársztán, amely 1998 novemberében nem tudott visszafizetni egy 100 millió dolláros kölcsönt. Lásd *J. Ingram*: Projects Halted in Tatar Republic. AP, 1999. január 10.

²⁵ Jól működő piacgazdaságokhoz tartozik egy „elválasztó tulajdonság”, amely nagyrészt lokalizálja a döntések következményeit, elválasztva egymástól a különböző gazdasági aktorok sorsát.

hatástalan – jogi beavatkozás történik, mivel mindegyik kormányzati szerv megpróbál ott és annyira „odahatni”, ahol és amennyire csak tud.²⁶ Ezért még magában a központban is figyelmen kívül hagyhatók a szövetségi törvények, hiszen Moszkva például „illegálisan” tart fenn mozgást és letelepedést korlátozó útlevél-korlátozásokat. A helyi vezetők választják meg, hogy melyik központi törvényt tart(at)ják be, és melyiket nem, emellett kialakítják saját – gyakran a szovjet múltból vett – jogi-adminisztratív keretüket.²⁷ Így jött létre minden „harci” területen az igazságszolgáltatás elkülönülő zónája, egymást átfedő határokkal és egyetemesen elfogadott hatáskörű – és a fellebbezés helyeül szolgáló – központ nélkül, ami a szuverenitás valódi „felparcellázását” jelenti.

Az állam széthullása. Ez a helyzet az állam fokozatos széthullását tükrözi, anélkül azonban, hogy az Orosz Föderáció politikai uniója felbomlana. Regionális és helyi kormányzatok – sőt nagy termelési szervezetek is – sikeresen formálnak jogot az állam számos funkciójára. Törvénykezés, rendfenntartás és igazságszolgáltatás, az állam rendőri feladatai a régiókhoz, a városokhoz vagy éppen kisebb közösségekhez kerültek, sőt részben nem kormányzati szervezetek (például biztonsági cégek) és/vagy bűnözői csoportok (törvényes tolvajok: *вори в законе*) részére „elprivatizálták” őket. Amint *Slapentoh* [1996] érvel, minden szervezetnek és tevékenységnek, a föderáció szintjén levőktől az utcai árusokig, „tető” (*krisa*) alá kell húzódnia, védelmet kell találnia. A tulajdon védelmét és a rend fenntartását szervezeti és privát biztonsági erők végzik, nem a rendőrség, legalábbis nem hivatalos minőségében. A bevételhez jutás, a köz- és magánjavak kínálata és a jövedelem képződése egy adott régióban inkább függ a helyi-regionális üzleti és politikai elit közti egyezségektől, mint a formális törvényektől vagy a piac működésétől. Ez az elrendeződés döntőnek látszik a központi kormányzat adóztatás útján behajtható bevétele szempontjából is.²⁸

A központi kormány, úgy tűnik, csak a monetáris politika alakítását, a pénzüpiacok szabályozását, valamint a stratégiai és elit katonai alakulatok fenntartását tekintve hatékony. Ugyanakkor ennél szélesebb körű ambíciói vannak, úgy tesz, mintha támogatná az oktatást, a kutatást, az egészségügyet, a szociális szolgáltatások nagy részét, továbbá mintha egy nagy katonai intézményrendszert, valamint egy kiterjedt feldolgozóipari szektort tartana fenn, amelyeknek hatalmas beruházási igényei vannak. Adórendszerével, gazdasági alapjával azonban valójában képtelen támogatni ezeket az ambíciókat, s emiatt e törekvések egyfelől többletek megszerzésére irányuló rendkívüli intézkedésekhez vezetnek, másfelől pedig az adóelkerülés kiterjedtebbé válásához és a megtermelt többlet demonetizálásához. A felelősség és a célok az alacsonyabb kormányzati szintekhez és a nagyvállalati termelési szervezetekhez kerülnek át,²⁹ ami erősíti ezeket az egységeknek a társadalmi és politikai önállóságát, tovább osztva a szuverenitást és gyengítve az államot. A regionális és helyi kormányzatok rendszeresen olyan célokra használják a címkezett szövetségi pénzeket, ha egyáltalán megérkeznek, amelyeket fontosabbnak tartanak annál, amire a szövetségi kormányzat szánta őket. Így a nyugdíjakra és a szociális szektor bérhátrálékának törlesztésére szánt összegeket rendszeresen

²⁶ Hetente találunk erre bizonyítékokat az orosz sajtóban. Lásd például *RFE/RL Newslines*, 1998. szeptember 4. és 7.; november 18.; december 9., 11. és 14. Az adórendszer valóban leginkább a középkori adóberletre hasonlít, ahogyan ezt *Aslund* [1998] (321. o.) írja.

²⁷ 1999 elején több „szövetségi alany” bejelentette, hogy lemondanak az esküdtzéki tárgyalásokról és visszatérnek az olcsóbb közigazgatást jelentő szovjet eljárásra (népi ülnökök). Lásd *RFE/RL Newslines*, 1999. januári számok.

²⁸ *Ickes–Murrel–Ryterman* [1997] műve pontos képet ad minderről.

²⁹ Lásd Csubajsz rendkívüli bizottságát („*Cseka*”) az 1997–1998. évi adó behajtására, a *Karpov* [1997] jelentést és Lebegy kijelentését, röviddel azután, hogy megválasztották Krasznojarszk kormányzójává 1998-ban, miszerint kész átvállalni a régió szárazföldi csapatainak finanszírozását.

a „fontos” helyi iparágak támogatására vagy a régiók villamosenergia- és olajfelhasználásának fizetésére fordítják.³⁰

Az állam széthullása és a gazdasági döntések átpolitizálódása abban is tükröződik, hogy nincs világosan elhatárolva egymástól a köz- és a magánszféra. A közéleti pozíciónak, valamint a köz erőforrásainak személyes előnyökre váltásával definiált korrupció mindent áthat: a hivatali pozíciót azonnali nyereség kifacsarására használják. Azokat a tevékenységeket, amelyek pozitív pénzeget vagy más többletet adnak, magánszámlákra könyvelik, míg a veszteséget hozókat a közszférára tartozónak állítják be, mint olyanokat, amelyek a közösség részéről támogatást érdemelnek. Ez annál inkább így van, minél gyakrabban válnak gazdasági vezetők politikai vezetőkké, továbbá minél gyakrabban szereznek a politikusok és kormányzatok üzleti részesedéseket.

Emellett a legtöbb gazdasági döntés mögött nem gazdasági jellegű célok vannak, mivel az iparvállalatok és a mezőgazdasági nagyüzemek vezetése – kerül, amibe kerül – arra törekszik, hogy a hagyományos szociális szolgáltatások és a munka biztosításával együtt fenntartsa hatalmát, befolyását és presztízsét. A vállalatok és a mezőgazdasági üzemek így amellett, hogy gazdasági szervezetek, szociális és politikai szempontból is a saját lábukon állnak, a középkori nagybirtokhoz hasonlatosan. Ezt a helyzetet erősíti a hatékony tulajdonjogok hiánya, amely aláás minden olyan próbálkozást, amely hatékony testületi irányítást és/vagy külső tulajdont teremtené. A tulajdont úgy tekintik, mint hatalmat, presztízszt és szavatolt munkahelyeket, amit féltékenyen őrizni kell, és nem mint az értékteremtés piacképes forrását.³¹ Ezt a hozzáállást újból csak megerősíti a kormányzati szereplők minden szinten megmutakozó kapzsi, járadékkelvonó tevékenysége, amely a tulajdon átláthatatlan és törvénytelen megszerzéséhez és használatához vezet, amihez a törvényen kívüli kényszerítés és bíraskodás mechanizmusai társulnak. Ezek a viselkedési minták véleményem szerint elegendően elterjedtek ahhoz, hogy az orosz gazdasági rendszer meghatározó jellemzőjének tarthassuk őket.

Töredezett piaci szerkezet. A fenti minták és az orosz gazdasági rendszer egy másik meghatározó jellemzője, a töredezett piaci szerkezet között visszacsatolós kapcsolat van. A töredezett piaci szerkezet sokkal inkább az örökölt viszonyokat tükrözi, és nem a gazdasági lehetőségeket. A gazdasági tranzakciók nagy – talán túlnyomó – része hagyományosan strukturált, a piac a leginkább és a legjobban az olyan területeken működik, ahol már szovjet piaci formák is léteztek (kiskereskedelem és munkaerő-gazdálkodás), vagy amelyeknek korábban nem volt szovjet megfelelőjük (pénzügyek). Az új pénzügyi eszközök piaca,³² továbbá az egyszerűbb áruk és termékek kiskereskedelme, valamint a „kemény” üzletfelekkel, például nyugati vállalatokkal és kereskedelmi szervezetekkel foglalkozók piacai általában rendben betöltik feladatukat. A legfejlettebb cégek között azok vannak, akik fogyasztási cikkeket, élelmiszereket és ipari végtermékeket importálnak Nyugatról, valamint azok, akik nyersanyagot, alapvető fémeket és vegyi árukat, energiahordozókat exportálnak. A legtöbb egyéb gazdasági kapcsolatban azonban a piaci formák csupán díszletként szolgálnak a más úton-módon már meghatározott kapcsolatokhoz.

A legtöbb félkész termék és a legtöbb iparágak közötti tranzakció hagyományos, nem piaci csereviszonyt jelent nagyrészt a szovjet korszakból származó egységek vagy azok

³⁰ A központi kormányzat rendszeresen közli a „nemszeretem” régiók listáját, a legújabb lista a *ITAR-TASSZ* 1998. december 8-i jelentésében található (*RFE/RLNewline*, 1998. december 9.).

³¹ Ezt tükrözik a privatizáció során megmutakozó attitűdök és cselekedetek, amelyeket *Clarke és szerzőitársai* [1994], *Blasi és szerzőitársai* [1997] és *Hendley* [1998] taglalnak.

³² A nyugatiakra jó benyomást tett, hogy milyen gyorsan jött létre és milyen kifinomult lett 1994–1997 között az új orosz pénzügyi piac. *Jones, C.: Russian Eyes are Smiling. The Banker*, 1995. szeptember 18. 27. o. Elmondhatjuk, hogy a ragyogás fénye az 1998. végi összeomláskor némileg megkopott.

utódai között. Ez különösen érvényes az olyan kritikus tényezők „piacára”, mint a hazai energia és szállítás, valamint az olyan fontos vagyonelemekre, ahol a „privatizációt” előre elhatározott módon csak „barátoknak” vagy „bennfenteseknek” szánták, és az árverés vagy a piaci eladás csak fügefalevélként szolgált.³³ A „tulajdontranszferekben” fontos szereplők egyeznek meg, és sokkal inkább a politikai hatalommal, mint a piaci erővel vannak kölcsönös kapcsolatban. Az idevágó döntések önkényesek, és ha kell, erőt is alkalmaznak a „lényegtelen” és „gyenge” külső szereplőkkel szemben. Ez mutatkozik meg a nagyfokú korrupcióban és a bűnözői szervezetek kiterjedt gazdasági tevékenységében. Az élelmiszerek nagy- és kiskereskedelme különösen ki van téve a maffia és a helyi politikai szervek kényszerének és monopolizációs tevékenységének.³⁴

Egy másik szembeszökő vonás a kiskereskedelmen, a pénzügyön és a külkereskedelmen kívüli gazdasági tevékenységek és kapcsolatok „újra demonetizálódása”.³⁵ Ez – különösen a nagyvállalati szektort tekintve – a „rubeltől való menekülést” jelenti a megtakarításokban („dollárosítás”), a cserében (barter) és az adófizetésben („kompenzáció”). A demonetizálódás abból ered, hogy nagy a bizonytalanság a gazdasági és politikai döntésekben, hiányzik a jogbiztonság („a törvény uralma”) és a tulajdonjog, gyenge és rossz hatékonyságú a bankrendszer, és telhetetlennek bizonyul – önkényes és kiszámíthatatlan elkobzást is jelent – az adóztatás rendszere, ha nincsenek „megfelelő” köz- és magán-szférabeli kapcsolatok a hatóságok különböző szintjein. A demonetizálást különösen erősíti, hogy a kormányzati szervek a bankokat szovjet stílusban mint adószedőket és -behajtókat használják, ezzel erősen érdekeltté téve a gazdaság szereplőit, hogy ahol csak lehetséges, kerüljék a pénzügyi intézményeket és a pénzt. Ez megint csak megkönnyíti a hagyományos (szovjet) hálózatok és kapcsolatok fennmaradását, mivel az egységes pénz mérőrúdja nélkül a tranzakciókat a különböző részvevők tetszőlegesen és így eltérően értékelhetik: a cserében nincs szükségük szigorú piaci „értékegyenlőségre”.

Az orosz gazdasági rendszer további jellemzője a hatékony tényezőpiacok hiánya. Annak ellenére, hogy az alkotmány ezeket biztosítja, gyakorlatilag nincs föld- és ingatlanpiac, mert politikai harc bénította meg a törvénykezést.³⁶ Míg a lakások és az épületek adásvétele lehetséges, és az ipari üzemek megvásárlásával némi föld is tulajdonba kerül, a földvásárlás és a nem ipari struktúrák inputtá alakítása az új termelési területek számára általában lehetetlen.

Nem annyira, mint a földpiac, de a tőkepiac is fejletlen. Általában nem lehet hozzájutni beruházási tőkéhez, mivel az állami költségvetés csődben van, a vállalatok nem hajlandók jelentős részvényeket és irányítási jogokat külsők beruházóknak átengedni, és a bankrendszer nagymértékben az államadósság adóbeszedéssel való finanszírozását és terítését szolgálja.³⁷ A bankrendszer általában képtelen arra, hogy valódi közvetítőként szolgáljon, beruházási hiteleket csak korlátozott mértékben és csak azoknak a vállalatoknak nyújt, amelyekben a banknak jelentős részesedése van. A részvényt piac is leginkább csak egy homlokzat, amely lehetővé teszi a potenciális jövedelemrészesedések cseréjét,

³³ Blasi és szerzőtársai [1997], Aslund [1995], Boicko és szerzőtársai [1995] és Sutela [1998] tárgyalják a privatizáció ilyenét jelleget, amelyet egyébként sokan bíráltnak Oroszországban, különösen azok, akiket „kihagytak”. Sutela meghatározó rendszerjellemzőként ír róla.

³⁴ Ez abban mutatkozik meg, hogy a helyi piacokat „megvédik” a külső kínálattól és a helyi termelőknek megtiltják a kivitelt. Lásd a korábbi 23. és 24. lábjegyzet forrásait.

³⁵ A Szovjetunióban a vállalatközi tranzakciók lényegében demonetizáltak voltak, és Oroszország alapvető iparágainak jelentős részében újból ez válik jellemzővé. Lásd Ickes–Murrell–Ryterman [1997], valamint Aslund [1998].

³⁶ 1998. december 23-án a дума újból két alkalommal elutasította az elnöki által felülvizsgált földkódexet, a földtörvény nélkül hagyva így Oroszországot. Lásd RFE/RL Newsline, 1998. december 23.

³⁷ Lásd például a bankrendszer értékelését RECEP: *Russian Economic Trends*, 1998. november 11., vagy Szyceva–Mihajlov [1998].

de nem gyűjt reálberuházást, és működése nem vezet a tényleges tulajdonosi irányítások megváltozásához. A hatalmas költségvetési hiány finanszírozásának szükséglete, a masszív infláció elszabadulásának megakadályozása mellett, párosulva a politikai és gazdasági bizonytalansággal, a tulajdon- és más jogi védelem hiányával, valamint a megtakarítások és vagyonok dollárosításával és/vagy külföldre menekítésével, nyomasztóan magas kamatlábakhoz vezetett, amelyek még akkor is akadályozták a beruházásokat, ha a tőkepiaci struktúrák kialakultak volna. Ilyen struktúrák nélkül a fenti tényezők kizárják a valódi tőkepiac létezését, az állampapírokkal és a marginálisan jelenlevő néhány vállalati részvényt (főleg nyersanyag- és energiacegekről van szó) mindössze kaszinózni lehet.

A munkapiacok hasonlóan torzok. Míg a helyi munkapiacok szélsőségesen szabadok és rugalmasak, az örökölt szovjet ipari szerkezet (lásd később) miatt a munkaátcsoportosítás lehetőségei eléggé korlátozottak. Bár elvileg a munkaerő szabadon mozoghat, azok a szociális szolgáltatások – beleértve a lakást és az egészségügyi ellátást is –, amelyeket a vállalat nyújt, továbbá a helyileg korlátozott lakhatás és bejelentkezési követelmények, valamint a növekvő bérhátrálékok az (örökölt) munkahelyekhez kötik. Ezt a köteléket tovább erősíti, hogy nincs más, általános szociális támogatási rendszer. Ezért a munkapiac széttöredezett: másodállások (alibizés), kényszervállalkozások és bűnözési tevékenységek körében működik.

E kritikus tényezőpiacok gyengesége – a politikai és a bűnözői hatalmak (maffia) ragadozó tevékenysége mellett – az egyik fő oka annak, hogy Oroszországban hiányoznak az új vállalkozások, és a kisvállalatok sem növekednek. Egy új vállalatot vagy körükbe vonnak, vagy üldöznék az említett „hatalmak”.³⁸ Csak ha valakinek megfelelő politikai kapcsolata van, ha tartozik valahová politikailag, akkor képes új vállalkozást indítani, akkor képes „a tényezőket új módon összekötni”. Ahol a szovjet korszakból származó politikailag erős intézmények/vállalatok működnek, ott rendkívül nehéz piacra lépni, hacsak nincs valakinek akkora politikai ereje, amellyel ellenőrizheti ezeket az intézményeket. Ezért ott látjuk a legtöbb sikeres új vállalatot, ahol nem léteztek vagy nagyon gyengék voltak a szovjet intézmények: ezek a bankszféra, a pénzügyek, a kereskedelem és a szolgáltatások.

A piacon életképtelen gazdasági struktúrák. A fenti rendszerjellemzők miatt az orosz gazdaság megőrizte a szovjet gazdasági rendszer torz tőke-, termelési és kapcsolati szerkezetének jelentős részét. Ez annak ellenére is igaz, hogy jelentősen eltolódtak a szektorok relatív ár- és volumenarányai: a feldolgozóipar, a mezőgazdaság és az építőipar összehúzódott, míg a kitermelőipar, a szállítás-hírközlés, a kereskedelem és a szolgáltatások – és különösen a pénzügyi szféra – kibővültek. Az ezzel párhuzamos árváltozások azonban felnagyították a változásokat. Az iparszerkezet látható változásainak nagy része valójában egyedül az árváltozásoknak tulajdonítható, és ha a (belső szovjet árak helyett) világpiacon árakon számolunk, akkor 1995-ben az energia- és nyersanyagipar súlya alig volt nagyobb, mint 1990-ben.³⁹ Ezek a szerkezeti változások 1995 végére nagyjából befejeződtek, s ezen a ponton szilárdulni kezdett az új orosz gazdasági rendszer. Olyan vállalati struktúra, kapacitások és kapcsolatok jöttek létre, amelyek egy piaci gazdasági rendszerben nem lennének életképesek. Csak „virtuális gazdaságként” tarthatók fenn, az eddig tárgyalt hálózatokon és viselkedési mintákon keresztül.

Az ipari alap és az oroszországi gazdaságot működtető kapcsolati háló több mint hatvan év alatt épült ki annak érdekében, hogy az áruknak és szolgáltatásoknak azt a sajátos

³⁸ Aslund [1997] a legjobb beszámoló az új szovjet kisvállalkozásról.

³⁹ Az ipari szerkezet változásait részletesen vizsgálja Kuboniva-Gavrilencov [1997] (4. fejezet), míg az általános volumen- és árváltozásokat az OECD [1995] tanulmány tárgyalja, amelyben szintén az igazi szerkezetváltás elmaradását hangsúlyozzák.

együttesét állítsák elő, amelyet a központi tervezők és az alsóbb vezetők kívánatosnak tartottak. Miközben komoly erőfeszítéseket tettek, hogy a kibocsátások ezen együttesének előállításában és bővítésében fenntartsák az input-output konzisztenciát és egyensúlyt, addig a gazdasági tevékenységek szerkezetének és szintjének kialakításánál alig mérlegelték a gazdasági értéket, a határáldozati (opportunity) költségeket vagy a szükség által meghatározott járadékokat. Az árak lényegében elszámolási egységek voltak – ösztönzési, mérési és irányítási célból lehetővé téve az aggregálást, önálló gazdasági szerepet nem szántak nekik az állami szektorban.⁴⁰ Az árakat/értékeléseket az ideológia és az önkényes prioritások tovább torzították: a föld és a tőke gyakorlatilag ingyenes volt, a munka javadalmazása adminisztratív prioritási kategóriák szerint történt, általában a létrehozott értéktől függetlenül, az inputok árai a kiemelt szektorok és felhasználók részére gyakran még a tervezett „költséget” sem érték el, a fogyasztási cikkek gyártásához és más végső felhasználók számára viszont nagyon magasak voltak. A gazdasági tevékenységek és kapcsolatok a felettes szerv utasításai alapján jöttek létre, függetlenül a résztvevők hasznátló és költségeitől, a költségvetés a pénzben mért veszteségeket teljesen megtérítette, a nyereséget/profitot pedig elvonta.

Így a gazdasági kapcsolatokat az állami szektorban hatásosan demonetizálták, és a cseréhez nem volt szükség egyenértékesre. A költségek nem befolyásolhatták a prioritásokat, és az árképzésben tetszőleges költségeket el lehetett ismertetni a fogyasztókkal, különösen azokkal, akik nem kaptak kiemelt prioritást. Ez vezetett a kiemelt szektorok – a nehéz-, a kitermelő- és a hadiipar – túlfeljesztéséhez, és ugyanezen szektorok elkerülhetetlen pazarlásához, valamint alacsony hatékonyságához. Az orosz vállalatok ezt az alacsony hatékonyságot – a legtöbb ilyen ipari struktúra életképtelenségét – örökölték, ami az áraknak és a kereskedelemnek az 1990-es évek elején történt liberalizálása nyomán nyilvánvalóvá vált. Ezek közül a vállalatok közül kevésnek van szervezeti és adminisztratív képessége ahhoz, hogy egy versenyzői piaci környezetben megéljen, mivel kevesen képesek közülük – a most már a piacon meghatározott tényező- és termékárak mellett – a piaci árnál alacsonyabb költségekkel előállítani termékeiket.

Ezek a vállalatok emellett olyan társadalmi szerkezetet is örökölték, amely nagyon különbözik a modern, piacorientált vállalatétól. A szovjet vállalatok teljes és viszonylag zárt szociális egységek voltak, átfogták az összes alkalmazott politikai, gazdasági és társadalmi életét. Az ipari nagyvállalatok nyújtották gyakorlatilag az összes szociális szolgáltatást és tevékenységet: lakás, oktatás, egészségügy, pihenési és szabadidő-tevékenységek, munka és hozzájárulás a fogyasztási cikkekhez és szolgáltatásokhoz, politikai élet a munkahelyi szakszervezetben és pártalapszervben.⁴¹ Mint a Szovjetunió adminisztrációs szervezeteinek többsége, a vállalatirányítás is személyre szabott volt, a felső irányítás foglalkozott a vállalaton kívüli felettes szervekkel és lefelé kítűzte a célokat és a feladatokat, míg a vállalaton belül a „munkairányítók” szervezték a termékáramlást és a többi gazdasági tevékenységet a munkások között. Az így kialakult szerkezet hagyománykövető, meglehetősen merev és rugalmatlan volt. Képes volt alkalmazkodni a tervezési prioritásokhoz és a hagyományos tevékenységeit érintő fizikai mutatók változásaihoz, de képtelen volt befogadni az új technológiai és inputkövetelményeket, a változásokat a beszállítói forrásokban és az új termékigényeket. Ezek a jellegzetességek nagyon megnehezítették a vállalatok helyzetét a szovjet gazdaság tervezési és felső irányítási

⁴⁰ A parancsgazdaság tervezési és értékelési rendszerének klasszikus leírását Grossman [1961] művében találhatjuk meg. Érvelését az Ericson [1991] és [1997] írásokban vittem tovább.

⁴¹ Lásd a Szaratorv Repülőgépgyár túlélési küzdelmének esettanulmányát Hendley [1998] művében, Simon Clarke brit szociológus és kollektívájának munkáját (például Clarke és szerzőtársai [1994]), továbbá a szovjet hadiipar sorsáról szóló tanulmányt: Gaddy [1996].

rendszerének összeomlásakor: nagyrészüket nem tudott mit kezdeni az új, gyorsan változó és igencsak bizonytalan gazdasági környezetben.

Ezek a strukturális jellemzők rámutatnak, hogy az orosz vállalatok csak akkor válhatnak piacgazdaságban is életképes cégekké, ha radikálisan átalakulnak. Nagymértékben meg kell változtatni a technológiát, a tőkefelszereltséget, a piaci kapcsolatokat, a vállalat belüli adminisztratív struktúrát és szociális viszonyokat. Ugyanakkor nem lehet előre megmondani, hogy pontosan milyen változtatásokra van szükség az életképességhez, mivel az egész gazdasági rendszer alapvető változásban van. Ezért az említett változtatásoknak a megelőző időben nem tapasztalt bizonytalanság és a katasztrofális bukás valószínű kockázata mellett kellene végbemenniük, ami erős késztetést jelent az orosz vállalatoknak arra, hogy a túlélés másfajta útjai után nézzenek.

A túlélés egyik uralkodó módszere a „virtuális gazdaságba” való menekvés, amelyet *Gaddy-Ickes* [1998], [1999] írt le. Ez megengedi az orosz vállalatoknak, hogy elkerüljék a legkellemetlenebb változtatásokat belső szerkezetükben, más gazdasági és politikai szereplőkhöz való viszonyukban, és a cég által folytatott gazdasági tevékenységek természetében. A cég túlélhet mint a megmaradó alkalmazottak életközpontja, „puha” termékekkel kereskedve, anélkül, hogy rákényszerülne a szigorú „értékegyenlőségre” a termelőtevékenységek mímeléséhez szükséges inputok beszerzésében, míg támogatásokat szerez adókompenzáció formájában, *vekszelek* alkalmazásával, és növekvő bérhátralékok felhasználásával. A megmaradó munkaerő a vállalathoz kötődik a még meglévő szolgáltatások révén, ki nem fizetett bérének „túlértékelt” termékekért való levásárlási lehetőségével a vállalati boltokban, a bérhátralékok valamikori kifizetésének a reményével, és a vállalaton kívüli jobb lehetőségek hiánya miatt. Így jön létre az erős kölcsönös függések hierarchikus hálózata a „virtuális gazdaság” cégei között, a vállalatok és a helyi/regionális kormányzati szervek között – lehetővé téve az adó- és bérhátralékok cseréjét, valamint a vállalatok és tőlük függő alkalmazottaik között.

Vissza a jövőbe: ipari feudalizmus

Ezek a tulajdonságok meglepően hasonlítanak a középkori feudális gazdasági rendszer számos tulajdonságára, akkor is, ha az azonosítás távolról sem pontos. A technológiákban, a kommunikációs, információfeldolgozási és gazdaságirányítási lehetőségekben fennálló drámai különbségek ellenére, úgy tűnik, megszilárdul az uralom feudális jellegű „felparcellázása”, a gazdasági tevékenység kváziautarkká válása, a szabályok és a régiók közötti kapcsolatok személyekhez kötődése. E rendszer alapjai a privatizált vagy közösségi ipari, mezőgazdasági és építőipari vállalatok, a regionális és helyi kormányzatok, valamint a fontosabb, a politikai kapcsolatokkal rendelkező új kereskedelmi és piaci struktúrák. A szervezetek többségét a hagyomány legitimálja, szovjet gazdasági/politikai egységekből jöttek létre, vagy a szovjet időszakból származó kapcsolatokra épültek, és számos kereskedelmi és pénzügyi struktúra pedig elnyerte azoknak az ipari vállalatoknak a státusát, amelyek felett rendelkezést szerzett magának.⁴² Ezenkívül a választások és a tömegkommunikáció révén új legitimációs formák is megjelentek, ezeket azonban szigorú ellenőrzés alatt tartja a zömében a szovjet *nómenklatúrából* származó elit. Akárcsak a középkori egyház áldásai, a választások egyre inkább legitimáló formalitásnak tűnnek,

⁴² Mint *Aslund* [1998] megjegyzi, a *Menatep* bankból ipari holdinggá vált, a *Roszprom* a *Jukoszon* alapuló energiavállalattá. Hasonlóan, a *Bank Rosszizskij Kregyit* a kohászati ipar egyik holdingjává nőtte ki magát, az *Onyekszimbank* pedig a *Norilsk Nyikkelt* kombinálta a *Szidenko* olajvállalattal.

mivel a vezetés manipulációi és az, ahogy a médiát kordában tartja, kizárja bármiféle hatalmi változás lehetőségét.

Amint már kifejtettük, az orosz gazdasági rendszert gyenge központi hatalom és erős regionális, helyi és ipari/pénzügyi vezetés jellemzi, amelyek mindegyike egyedi, korlátozott terület felett gyakorolja a hatalmát, bár ezek a területek nem annyira térbeli értelemben, inkább funkcionálisan meghatározottak. Ezért úgy tűnik, hogy – az európai feudális gazdaságokhoz hasonlóan – a saját területeik fölött többszörös, decentralizált hierarchikus struktúrák gyakorolják a politikai, gazdasági és jogi hatalmat. A személyesség vált hatalmat a személyi kapcsolatok és kötelezettségek egymást átfedő hálóin keresztül érvényesítik, igencsak megismételve a szovjet/hagyományos koordinációs és irányítási mintákat. Bár a piacok és a piaci viszonyok kétségtelenül fontosabbak, mint a középkori Európában, láthatóan csak az erős külsőkkel, például a külföldi cégekkel és piacokkal való kapcsolatokban meghatározóak, valamint az olyan területeken, amelyek a szovjet időszakból származó jelentős intézmények alapvető érdekeltségein kívül vannak, de még itt is, ahol csak lehet, a piacok helyileg irányítottak vagy monopolizáltak, mégpedig gyakran informális, törvényen kívüli szervezetek által. Továbbá, megint csak a feudalizmushoz hasonlóan, a tulajdoni és szerződési jogok szétszórta, a szovjet „hagyomány” által korlátozottak és több tulajdonos ellentmondó igénye terheli őket, lehetetlenné téve szabályos jogi csatornákon keresztül való érvényesítésüket. Így aztán, a középkori Európához hasonlóan, nagyon kevés beruházás haladja meg azt a mértéket, ami a jelenlegi, nyomott tevékenységi szint fenntartásához szükséges. Végül, a politikai és gazdasági hatalom forrásai lokalizáltak és kapcsolatfüggők, és nem állnak előttük erkölcsi és az egész társadalomra vonatkozó intézményes korlátok.

Ebben a rendszerben az *elnökség* gyenge trónként jelenik meg, amelyet udvaroncok vesznek körül, akiknek a hatalma és befolyása attól függ, hogy milyen viszony fűzi őket az elnökhöz, valamint a hatalom más intézményeihez, illetve, hogy mekkora hatalommal rendelkeznek ilyen intézmények felett. A törvényhozás felsőháza, a föderális tanács a „főurak” kamarájaként tűnik fel, akik jobban érdekeltek a saját területük megvédésében, mint az orosz állam integritásában. A *duma* mint működő törvényhozás hatástalan, de nagyon is hatásosan képviseli tagjai bizonyos testületi és egyéni érdekeit azokon a területeken, ahol az államnak még mindig van befolyása. Emellett sikeresen sír ki kedvezményeket a kormányzattól, és akadályoz meg olyan változásokat („reformokat”), amelyek kedvezőtlenül érintenék az említett érdekeket.

E gazdasági rendszer lényes részei a mezőgazdasági körzetek, nagy „közösségi” üzemszerkezetükkel, néhány közepes város és nagyváros, valamint a nagyvállalatok – ezek felelnek meg az uradalmaknak és a földbirtoknak, amelyekre a feudális gazdaság épült. Ezek a nagyrészt önálló társadalmi-politikai termelési egységek a virtuális gazdaságban termékcserével és hálózati cserével tartják fenn magukat, s ezt egészíti ki az élelmiszerek, alapvető javak, valamint szolgáltatások egyénileg (saját telken vagy lakásban) végzett primitív kistermelése, amely elengedhetetlen a dolgozók túléléséhez, és túl jelentéktelen ahhoz, hogy a vezetők irányításuk alá vonják vagy betiltsák. Túlélési mód ez, amely képessé tesz a folyó tevékenységi szintek egyszerű újratermelésére, de képtelen a beruházásra és a gazdasági növekedésre.

Végül van néhány nagyvállalat és „reformpolitikát” követő régió, amely betölti a középkori városok szerepét. Ők közvetítenek a fenti egységek és a külvilág között, nem pedig a rugalmas kisvállalatok tömege, ahogy azt egy piacgazdaságtól várhatnánk. Jelenlény piaci tevékenységük és szerepük ellenére ezeknek a közvetítőeknek mint testületeknek be kell illeszkedniük az Orosz Föderáció gazdasági és politikai hálójába, személyes kapcsolatokat ápolva a rendszer „főuraival és nemeseivel”.

Záró gondolatok. Új gazdasági rendszer?

Az előzőekben megpróbáltuk legalábbis kézenfekvővé tenni azt a feltevést, hogy Oroszországban olyan gazdasági rendszer alakul ki, amely eltér a világon megfigyelhető piaci rendszerektől. Ezt a rendszert „ipari feudalizmusnak” nevezzük. Feltehető a kérdés: valóban erről van-e szó, vagy az általunk észlelt gazdasági viszonyok kaotikus elrendeződése csupán a piacgazdasághoz vezető átmenet múltó fázisa. Ahhoz, hogy az orosz gazdaságot egy új, a többitől megkülönböztethető rendszernek tekinthessük, az intézményeknek, magatartásoknak és tevékenységeknek olyan, újratermelődő együttesét kellene megfigyelnünk, amely nyilvánvalóan más működési elveken alapul, mint akár a piac-, akár a parancsgazdaság. Belső koherenciát kellene tapasztalnunk, a dolgokat összekapcsoló olyan konzisztenciát, amely eltér a piaci (és más ismert) gazdasági rendszerek logikájától. Ez tehetné ugyanis legalább néhány nemzedékre életképesse az intézmények, viszonyok és tevékenységek új együttesét.⁴³

A szovjet birodalom összeomlása óta azonban csak hét év telt el.⁴⁴ Nyilvánvalóan túl korai lenne döntenii abban a kérdésben, hogy egy minőségileg új gazdasági rendszer születését látjuk-e, vagy sem. Akármilyen gazdasági rendszer jön is létre, most még csak formálódik, válaszul a Szovjetunió elsüllyedését követő, mindent átható bizonytalanságra és a társadalmi-politikai rend összeomlására. A fentiekben amellet szoltunk, hogy a kialakuló intézményi vákuumban van a trendeknek egy bizonyos konzisztenciája, amely egy, a feudalizmushoz hasonló rendszer kifejlődésére mutat, megismételve a középkori Európa bizonyos viselkedési és strukturális jellegzetességeit. Még bizonytalan, hogy ezek a trendek és jellegzetességek eléggé szilárdak-e ahhoz, hogy egy újfajta gazdasági rendszer alapját jelenthessék. Ugyanakkor a dolgok jelenlegi állása szerint a modern piacgazdaság kifejlődésével igencsak összeegyeztethetetlennek tűnnek.

Leírtuk, hogy az orosz gazdaság struktúrája és működése nem fér össze egy piaci rendszerrel, annak ellenére, hogy Aslundnak igaza van abban (*Aslund* [1995]), hogy a parancsgazdaság romba dőlt. Bár radikális decentralizálás ment végbe, az *ex ante* tervezés és koordináció megszűnt, és az információ vertikális integrációja és szabályozása is eltűnt, a piacok képtelenek arra a szerepre, amit egy igazi piacgazdaságban be kell tölteniük. Lényeges intézmények hiányoznak a piac és a piaci kapcsolatok megfelelő működéséhez, ideértve az átlátható, egyformán betartott törvényeket, szabályokat és szabályozást; a tulajdonjogok betartatását, a szerződésekben foglalt kötelezettségek bírósági kikényszeríthetőségét. Lényegében nincs „komplex piaci közvetítés”, helyét a személyes kapcsolatokon és bizalmon alapuló hálózatok foglalják el. A piaci viszonyok túlnyomó többségét jellemző személytelen, horizontális kapcsolatok nagyon korlátozottan érvényesülnek, hiányzik a cserében az „értékegyenlőség”, ezt tükrözi az árak egységességének a hiánya, azaz a szereplők helyzetétől és a köztük lévő viszonytól függő személyre „szabásuk”. A tényezőpiacok vagy eltorzultak, vagy nem is léteznek, és teljesen piaci viszonyok főleg a külföldiekkel folytatott kereskedelemben vagy/és a minőségi/luxuscikkek kereskedelmében uralkodnak. A gazdasági szereplők nem vagyon teremtésére és a határáldozati költség minimalizálására törekednek, hanem a tulajdon újraelosztására, és a vagyon fogyasztási célú megkaparintására. A túlélés és az autarkia elsődleges célokká váltak. Az ösztönzőket főleg a saját „hálózat” vagy „klán” adja, a saját szervezet és vezetés támogatását jutalmazták, nem pedig a gazdasági természetű értékteremtést. A rendszer, úgy tűnik, ellenségesen viszonyul a piac normális működéséhez.

⁴³ A szovjet gazdasági rendszer, a „parancsgazdaság” nyilvánvalóan kielégíti ezeket az ismérveket, bár csak három nemzedék életét (70 év) fogta át. Majdnem 15 év kellett hozzá, hogy elnyerje teljes alakját, és még 1987-ben is alig volt jelzés arra, hogy ne tartana ki újabb három nemzedékig.

⁴⁴ A kézirat írásának ideje: 1999. január.

Ugyanakkor nem mondhatjuk azt, hogy emiatt igazi piaci rendszer sohasem alakul ki majd Oroszországban. Hiszen a modern piacgazdaságok kifejlődéséhez az európai feudalizmus szolgáltatta az alapot. Ez azonban sok nemzedéket, valójában századokat vett igénybe, a politikai és gazdasági intézmények megfelelő fejlődésével, amelyhez nagyban hozzájárultak a termelékenységet ugrásszerűen növelő és így társadalmi többletet teremtő technológiai változások. Vélhető, hogy egy hasonló folyamat a mai Oroszországban sokkal gyorsabban valósulhat meg: vannak működőképes modellek, és vannak nagyon termelékeny modern technológiák, amelyek átütő tanulási lehetőségeket biztosítanak. Vitatható azonban, hogy e változások elég gyorsak lehetnek ahhoz, hogy az elmúlt hét évet a közvetlen „piaci átmenet” – meglehetősen nehéz – kezdetének tekinthessük. Cikemben azt bizonygattam, hogy az átmenet sokáig is tarthat. Lehetséges, hogy Oroszország kerülőútra került, egy legalábbis félig stabil új gazdasági rendszer, a szovjet ipari struktúrára épülő egyfajta feudalizmus révén. Az ilyen rendszer nem élhet néhány évnél tovább – mondhatnánk optimistán. Én azonban nem vagyok biztos ebben.

Hivatkozások

- AMANN, R. –COOPER, J. (szerk.) [1986]: Technical Progress and Soviet Economic Development. Basil Blackwell Ltd., Oxford, Egyesült Királyság.
- ANDERSON, P. [1974]: Lineages of the Absolutist State, London: NLB, magyarul: Az abszolutista állam kialakulása. Budapest, Gondolat, 1989.
- ANGRESANO, [1996]: Comparative Economic Systems. Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey, második kiadás.
- ASLUND, A. [1995]: How Russia Became a Market Economy. Brookings, Washington, D. C.
- ASLUND, A. [1997]: Observations on the Development of Small Private Enterprise in Russia. Post-Soviet Geography and Economics, 38. 4. 191–205. o.
- ASLUND, A. [1998]: Russia's Financial Crisis: Causes and Possible Remedies. Post-Soviet Geography and Economics, 39. 6. 309–328. o.
- AUKUCIONEK, S. [1998]: Barter v Rosszjizskoj promislennosztyi (Barter az orosz iparban). Voproszi ekonomiki, 70. 2. 51–60. o.
- BALZER, H. [1998]: A Shadow Middle Class for A Shadow Economy. Post-Soviet Affairs, 2. április–június.
- BLASI, J. R. –KROUMOVA, M. –KRUSE, D. [1997]: Kremlin Capitalism: Privatizing the Russian Economy. Cornell University Press, Ithaca, NY.
- BOYCKO, M. –SHLEIFER, A. –VISHNY, R. W. [1995]: Privatizing Russia. MIT Press, Cambridge, MA.
- BUNYIN, I. [1994]: Biznyesmeni Rossziji. AO OKA, Moszkva.
- CLARKE, S. –FAIRBROTHER, P. –BORISOV, V. –BIZYUKOV [1994]: The Privatization of Industrial Enterprises in Russia: Four Case Studies. Europe-Asia Studies, 46. 2. 179–214. o.
- ERICSON, R. E. [1991]: The Classical Soviet-Type Economy: Nature of the System and Implications for Reform. Journal of Economic Perspectives, 5. 4. ősz, 11–27. o.
- ERICSON, R. E. [1997]: The Structural Barrier to Transition: A Note on Input-Output Tables of Centrally Planned Economies, CU Discussion Paper 9596-31, március.
- FRYE, T. –SHLEIFER, A. [1997]: The Invisible Hand and the Grabbing Hand, American Economic Review, 87. 2. május, 354–358. o.
- GADDY, C. [1996]: The Price of the Past. Brookings, Washington, D. C.
- GADDY, C. –ICKES, B. W. [1998]: Russia's Virtual Economy. Foreign Affairs, szeptember-október, 53–67. o.
- GADDY, C. –ICKES, B. W. [1999]: A Four-Sector Model of Russia's Virtual Economy. Post-Soviet Geography and Economics, V. 40.
- GOLDMAN, M. [1998]: Leading Russian Industrialists, Economic Newsletter, Davis Center for Russian Studies. Harvard University, 23. 10. június 24.

- GREGORY, P. R.–STUART, R. S. [1985]: *Comparative Economic Systems*. Houghton Mifflin, Boston, M. A. második kiadás.
- GREGORY, P. R.–STUART, R. S. [1998]: *Russian and Soviet Economic Performance and Structure*, Sixth Edition. Addison-Wesley, Reading, M. A.
- HENDLEY, K. [1998]: *Struggling to Survive: A Case Study of Adjustment at a Russian Enterprise*. *Europe-Asia Studies*, 50. 1. 91–119. o.
- HENDLEY, K.–ICKES, B. W.–MURRELL, P.–RYTERMAN, R. [1997]: *Observations on the Use of Law by Russian Enterprises*, *Post-Soviet Affairs*.
- ICKES, B. W.–MURRELL, P.–RYTERMAN, R. [1997]: *End of the Tunnel? The Effects of Financial Stabilization in Russia*. WDI Working Paper, 50. március.
- IET [1997]: *Rosszijszkie predpriyatiya v 1996-7 gg.* (Orosz vállalatok 1996–1997-ben). A Gazdasági Átalakítás Intézete, Moszkva.
- KARPOV, P. A. [1997]: *On the Causes of Low Tax Collection (Arrears in the Fiscal System). General Causes of the Arrears Crisis And Opportunities for the Restoration of Solvency of Russian Enterprises*. Report of Interdepartmental Balance Commission, IBC, Moszkva, december.
- KORNAI JÁNOS [1993]: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Kiadói Rt., Budapest.
- KRANZ, P. [1997]: *Russia's Most Powerful Man*. *Business Week* (nemzetközi kiadás), november 24.
- KRISTANOVSKAJA, O. [1997]: *Oroszország igazi gazdái*. *Argumenti i Fakti*, május 21.
- KUBONIVA, M.–GAVRILENKOV, E. [1997]: *Development of Capitalism in Russia: The Second Challenge*. Maruzen Co., Tokió.
- Linz, S.J. [1997]: *Russian Firms in Transition: Champions, Challengers, and Chaff*, *Comparative Economic Systems*, 39:1, 1-36. o.
- LINZ, S.–KRUEGER, G. [1998]: *Enterprise Restructuring in Russia's Transition Economy: Formal and Informal Mechanisms*. *Comparative Economic Studies*, 40. 2. 5–52. o.
- OECD [1995]: *OECD Economic Surveys: Russian Federation 1995*. OECD Publications, Párizs.
- OECD [1997]: *OECD Economic Surveys: Russian Federation*. OECD Publications, Párizs.
- PRYOR, F. L. [1980]: *Feudalism as an Economic System*. *Journal of Comparative Economics*, 4. március. 56–77. o.
- RYTERMAN, R.–WEBER B. [1996]: *The Role of Attitudes in the Performance of the Legal System: Evidence from a Survey of Russian Firms*. The World Bank, október.
- SACHS, J. D.–PISTOR, K. (szerk.) [1997]: *The Rule of Law and Economic Reform in Russia*. Westview, Boulder, CO.
- SLAPENTOH, V. [1996]: *Early Feudalism – The Best Parallel for Contemporary Russia*, *Europe-Asia Studies*, 48. 3. 393–411. o.
- SHLEIFER, A. [1997]: *Government in Transition*. *European Economic Review*, 41. 3–5. 385–410. o.
- SOLNIK, S. L. [1998]: *Stealing the State*. Harvard, Cambridge, MA.
- SUTELA, P. [1998]: *The Road to the Russian Market Economy*. Kikimora, Helsinki.
- SYCHEVA, L.–MIKHAILOV, L. [1998]: *Moscow Banks' Balance Sheet Portfolios in 1995-97*. IET@online.ru, június.
- VERDERY, K. [1996]: *A Transition from Socialism to Feudalism? Thoughts on the Postsocialist State, What was Socialism and What Comes Next?* PUP, Princeton, New Jersey, 8. fejezet, 204–228. o.
- WINESTOCK, G.–BERSHIDSKY, L. [1999]: *The Oligarchs: Who's Up, Who's Down*. Moscow Times, január 12.